

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

УДК [929+32:008] «10-11» Гертруда-Олисава

Рада Дмитрівна МИХАЙЛОВА
науковий співробітник Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського
НАН України, кандидат історичних наук (Київ),
Дмитро МИХАЙЛОВ,
доцент Рівненського державного гуманітарного
університету, кандидат історичних наук (Рівне)

ГЕРТРУДА-ОЛИСАВА: ПОСТАТЬ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ТА КУЛЬТУРІ

У статті розглядається життєвий шлях Гертруди-Олисави (1025–1107/8), княжни з роду Пястів, дружини київського князя Ізяслава Ярославича, її роль у польсько-руських, польсько-німецьких і польсько-італійських стосунках XI ст. та її культурний внесок, яким стала унікальна книга XI ст. — «Кодекс Гертруди».

Ключові слова: Гертруда-Олисава, рід Пястів, «Кодекс Гертруди», біографістика XI ст., міжнародні зв'язки.

The article examines the life of Gertrude-Olysaва (1025–1107/8), princess of the Pyastys, the wife of Kyiv prince Izyaslav Yaroslavovych, her role in the relations of Poland with Russ, Germany and Italy in XI century and her cultural contribution, which is a unique book of XI century – «Gertrude's Code».

Key words: Gertrude-Olysaва, the Pyastys, «Gertrude's Code», biographistics of XI century, international relations.

В статье рассматривается жизненный путь Гертруды-Олысавы (1025–1107/8), княжны из рода Пястов, жены киевского князя Изяслава Ярославича, ее роль в польско-русских, польско-немецких и польско-итальянских отношениях XI в. и ее культурный вклад, которым стала уникальная книга XI ст. — «Кодекс Гертруды».

Ключевые слова: Гертруда-Олысава, род Пястов, «Кодекс Гертруды», биографистика, международные связи.

Особа Гертруди-Олисави (1025–1107/8), дружини київського князя Ізяслава Ярославича, неодноразово привертала увагу дослідників [30; 31; 34; 36]. Княжна із польської династії Пястів, дочка князя Мешко II Ламберта, племінниця германського імператора Оттона III Рикси, вона стала очевидицею та учасницею історичних подій, що мали резонанс у внутрішній і міжнародній політиці Київської Русі. Документальним і водночас художнім відбитком доби, коли жила Гертруда, стала створена за її ініціативою книга-молитовник, що отримала відповідну назву – «Кодекс Гертруди».

На давньоруські землі Гертруда потрапила 1043 р. після одруження з майбутнім київським князем Ізяславом, сином Ярослава Мудрого. Першим місцем її перебування на Русі стала Турівщина, де в той час княжив її чоловік та що в XI ст. належала до Волинського князівства [7]. Відтак, Гертруда-Олисава стала волинською княгинею [30; с. 50].

Варто зазначити, що шлюбні союзи Пястів і Рюриковичів були своєрідними віхами у відносинах Польщі та Русі й розглядалися як політичні угоди, що підтверджували спільність інтересів сторін, а іноземні принцеси на закордонних територіях виступали гарантами миру. Традиційними та сталими в давньоруський час були волинсько-польські родинні зв'язки. За 20 років до Гертруди її попередницею була невідома на ім'я польська княжна-Пястівна, дочка короля Болеслава I Хороброго, яка стала дружиною Святополка Володимировича (шлюб відбувся 1008 р., або, за іншою версією, – 1013 р.) [32, с. 7, 10], також спочатку князя Турівського, а згодом – київського [26, т. 5, с. 138, т. 7, с. 331]. Шлюбні угоди едали: волинського князя Василька Романовича та Олену, дочку князя Лешка Білого; князя луцького Ярослава Ізяславича та дочку Болеслава Кривоустого [32, с. 56]; Юрія Львовича та сестру Володислава Локетка Евфимією [17, с. 481, примітки]; Болеслава Мазовецького та Анастасію, дочку князя Олександра Белзького [17, с. 481, примітки]; Лешка Чорного та Грифіну, дочку галицького князя Ростислава Михайловича; князя Черського та Мазовецького Земовита I (1224–1262) та Предславу, дочку Данила Романовича Галицького [19, с. 739]. Польськими королевами стали Олена, дочка белзького князя Всеволода, дружина Казимира Справедливого (1177–1194), та Гремислава, дочка Інгваря Ізяславича, також князя белзького,

дружина Лешка Білого (1206–1226) [17, с. 481, примітки]. Дочка Болеслава Кривоустого та сестра Мешка III Старого, принцеса Агнешка, вихована при дворі короля Казимира, стала дружиною Мстислава Ізяславича, князя дорогобузького та переяславського (з початку 50-х рр. XII ст.) [32, с. 56], матір'ю галицько-волинського князя Романа та бабкою князя Данила [5, с. 492]. У 1088 р. дружиною Мешка, сина Болеслава Хороброго, стала Євдоксія, дочка Гертруди-Олисави та Ізяслава Ярославича. Гертруда та Ізяслав мали також синів Ярополка (помер 1087), Святослава (1050–1113) і Мстислава (1051–1069).

Завдяки родинним зв'язкам ленчицько-куявський князь Володислав Локеток за часів захоплення Польщі Вацлавом Чеським знайшов, як занотовано у польській хроніці, притулок у «схизматичних країнах» [8, с. 75] — на волинських землях і за допомогою військ Юрія Львовича повернув собі Сандомирську землю (1304–1305 рр.), а згодом і Краків (1306 р.). У свою чергу, разом із польськими союзниками успішно воювали волинський князь Ізяслав Михайлович та його син Мстислав, галицько-волинський князь Роман Мстиславич, якому військову допомогу надавав краківський князь Лешко. У 1189 р., як писав польський хроніст Ян Кадлубек, за допомогою польських загонів Роман повернув собі галицький стіл [3, с. 85]. Європейські рицарські традиції для польського та волинського вояцтва були спільними: перебуваючи 1149 р. на Різдво у Луцьку польський король Болеслав «оперезав мечем», тобто возвів у рицарі, молодих волинських воїнів — синів місцевих бояр [26, т. 2, с. 386]. Спільними військовими силами у XIII ст. було розв'язано політичну та економічну проблему польських і давньоруських князів — так зване «ятвязьке питання» [24].

Економічні інтереси також спонукали Польщу та Русь до міцних міжрегіональних і міжнародних стосунків, де особливе місце належало Волині та Малополющі, суміжним прикордонним районам, де у X–XIV ст. пролягали важливі ділянки європейських шляхів на Київ — сухопутного (Луцьк–Володимир–Люблін) та водного — (Дніпро–Прип'ять–Західний Буг). Ключові позиції на ньому належали Кракову та Києву, де купці здійснювали торговельні операції [10, т. 1, с. 32, 36], але істотну роль відігравали й такі пункти транзитної торгівлі як Володимир-Волинський, Луцьк, Дорогичин, Белз. Із Польщі завозили сукна та європейські товари, а з Київської

Русі вивозили галицьку сіль, сільськогосподарську та ремісницьку продукцію [19, с. 385; 27, с. 4, 74; 10, с. 35]. Не дивно, що у певні часи (скажімо, несприятливий політичний період 40–70 рр. XII ст.) Краків незмінно залишався європейським центром, який підтримував контакти з Руссю [3, с. 72, 85]. Стабільним часом для економічних і політичних стосунків між Польщею та Руссю дослідники вважають 80–90 рр. XII ст. У цей час відносини волинського та краківського дворів були особливо тісними. Вони не змінювалися і три перші десятиліття XIII ст. [3, с. 102–104].

З 1054 р. Гертруда-Олисава перебуває у Києві. Про князювання польської княжни у столиці Русі свідчить напис-графіті, залишений її нащадками у храмі Святої Софії, який передає її світське ім'я Гертруда та хресне — Олисава (Єлизавета) [2, с. 154–156, 176–177].

У 1068 р. стався конфлікт князя з киянами: після програної половцям битви над рікою Альтою 1068 р., коли городяни стали вимагати коней і зброї, щоб «побитися» зі степовиками, Ізяслав їм відмовив. У відповідь невдоволені кияни визволили Всеслава Брячиславича, ув'язненого братами-Ярославичами, та посадили його на київський стіл. Ізяслав, змушений шукати допомоги, направився до Польщі, де правив небіж його дружини Гертруди Болеслав Хоробрий. Перебування у Польщі тривало рік і закінчилося 2 травня 1069 р., коли ситуація на Русі змінилася: київський стіл звільнився і князівське подружжя отримало можливість повернутися до столиці. Невдовзі накопилася нова хвиля негараздів: у результаті розпаду союзу братів-«триумвірів» — Ізяслава, Святослава, Всеволода Святославичів 1073 р. Ізяслав знову був скинутий зі столу, на який сів його старший брат Святослав. Разом із дружиною та сином Ярополком князівська родина знову поїхала до Польщі у пошуках допомоги, як відзначає літопис, взявши скарбів «для прельщення».

Очевидно, що головна ініціатива у родинних рішеннях у цей час належала Гертруді, яка намагалася використати свої родинні зв'язки.

Після відмови Ізяславу з боку короля Болеслава, зайнятого власними справами, наступний крок був здійснений безпосередньо Гертрудою: на правах племінниці вона звернулася до германського імператора Генріха IV. Перебуваючи у марк-

графу Деді у Саксонії разом із сином Ярополком вона зустрілася з Генріхом у Майнці, де успішно провела перемовини та домоглася не тільки обіцянок, а й конкретних дій. Не зважаючи на несприятливий політичний момент, коли боротьба з папою Григорієм VII Гільдебрандтом досягла кульмінації, Генріх направив до Києва посольство легатів на чолі з соборним провостом Тріру Яном Бурхардтом, доручивши йому вести перемовини з Святославом [31, с. 154]. Святослав, одружений з Одою з роду фон Штаде, відповів на Генріхові дії дипломатично: він надіслав королю-імператорові коштовні дарунки — золото, срібло, багатий одяг разом із проханням відмовити Гертруді та Ізяславу, що Генріх успішно й виконав [14, с. 8].

Підкреслимо, що не зважаючи на низку політичних невдач, яких зазнало князівське подружжя під час подорожі до Європи, їх перебування у європейському осередку мало і позитивне значення: розширило їхній політичний досвід, культурний кругозір і наблизило до кола найвідоміших тогочасних європейських діячів.

Зокрема, варто згадати про зв'язки, які Гертруда зав'язала з купецькими та церковними колами Німеччини. Від німецьких купців у подальшому вона дізнавалася про всі європейські новини, слідкуючи за змінами «політичної погоди» [31, с. 157]. Через купців із Німеччини Гертруда здійснювала зносини з монастирем святого Іакова на Дунаї [29, с. 206], приналежним до конгрегації монастиря святого Іакова у Регенсбурзі. Заснований 1075 р. купцями, які під час перебування Гертруди та Ізяслава у Німеччині, разом із місією Бурхарта здійснили подорож до Києва, він забезпечив комфортне перебування Гертруди в Німеччині. Вдячна їм княгиня в подальшому стала їх покровителькою у Києві [31, с. 157]. Є свідчення, що вона відсилала до Регенсбуру значні пожертвування, на які через два роки після її смерті (1109 р.) була споруджена церква в ім'я святої Гертруди.

Останній шанс, який вони з Ізяславом використали, щоб спасти київський стіл, було звернення до папи Григорія VII. Залишаючись у Німеччині, Гертруда та Ізяслав відрядили до папи Ярополка. У Римі княжич «відвідав могилу апостолів», «приніс присягу бути вірним главі апостолів» і «смирено молив» надати йому власну державу як дар святого Петра [31, с. 156]. На основі аналізу листа 1075 р. від папи Григорія до

Ізяслава дослідники дійшли висновку, що Ярополк Ізяславич прийняв католицизм і, обравши ім'я апостола Петра, святого патронату якого він прагнув для себе і «свого» (київського) королівства [30, с. 54], засвідчив свою відданість папі. Цей акт він здійснив слідом за матір'ю, яка, знявши обітницю православля та хресне ім'я Олисава, відновилася у католицизмі. Щоправда, отримати власну державу Ярополку так і не судилося, головний престол у подальшому дістався його молодшому братові Святополку (у хрещенні Михаїлу) [31, с. 54].

У 1076 р. після смерті Святослава їхній батько Ізяслав нарешті зміг посісти київський престол (1077 р.) [14, с. 9], однак князювання його виявилось недовгим: у 1078 р. він також закінчив свій земний шлях. Разом із ним довелося залишити київський стіл і Гертруді. Наступного року, як свідчить Іпатієвський літопис, вона переїхала до Володимира-Волинського, де князував її старший син Ярополк.

Відзначимо, що поява Гертруди-Олисави 1078 р. на волинській землі, зафіксована у літописах, згодом, відображає картину її перебування на західно-руських теренах не повно. Ймовірно, що Гертруда відвідувала свого улюбленого сина Ярополка на Волині і в інші роки, адже була його головною порадицею протягом всього життя [31, с. 158]. Про особливу взаємну довіру матері та сина, спільність їхніх інтересів свідчать сфрагістичні знахідки. Так, у 1909 р. в Києві була знайдена свинцева печатка діаметром 24–25 мм [31, с. 158, рис. 4, 1], на одній стороні якої в лінійному колі розташоване погрудне зображення святої мучениці Єлизавети, а по сторонах напис: О/Л/С – А/В/А, тобто Олисава. На звороті знаходиться зображення архангела Гавриїла, православного патрона Ярополка, на повний зріст із жезлом та сферою. По сторонах написи, з яких літери /РИ/Л/С дають змогу їх прочитати як (ГАВ)РИЛО. В. Янін датує печатку 1078–1086 рр., тобто часом, коли Гертруда мешкала у Володимирі-Волинському. Однак печатка Гертруди-Олисави зі Львова, що є другим екземпляром, знайденим В. Яніним у 1959 р. у відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР [31, с. 160, рис. 4, 2], дає змогу припустити, що печатками користувалися, коли княгиня ще мешкала у Києві, а молодий князь – на Волині.

За літописом відомо також про окремі подробиці волинського періоду Гертруди-Олисави. У 1085 р., коли Ярополк

був змушений рятуватися втечею від Володимира Мономаха до Польщі, його мати потрапила у полон до киян у Луцьку, однак наступного 1086 р. була звільнена за мирною угодою. Того самого року в грудні Ярополк загинув від руки найманого вбивці – дружинника Нерадця, котрий потім перебіг до Рюрика Ростиславича у Перемишль [15, с. 9].

Остання згадка про Гертруду належить до 1107 р., коли літописець написав про «преставлення» «княгині Святополча матери генваря в 4 день» [26, т. 1, с. 282, т. 2, с. 288, т. 7, с. 21].

У давньоруській культурі Гертруда-Олисава відзначилася як замовниця та можлива авторка частини псалтиря, унікальної книжкової пам'ятки доби середньовіччя. Його перша частина була створена наприкінці X ст. на замовлення трірського архієпископа Егберта (977–993 рр.) [31, с. 157, 163], сина графа Дітріха I Голландського, у 976–977 рр. канцлера імператора Оттона II [14, с. 6]. Друга – «авторська» частина книги з'явилася за участі польської княжни в XI ст., яка перетворила звичайний західноєвропейський рукопис на особливий, додавши листи з молитовними текстами, календарем і мініатюрами¹. Це дало одну із назв книги, повне найменування якої – «Codex Gertrudianus, preces Gertrudianae, Liber precum Gertrudae» [20; 21].

Цю частину книги розцінюють нині як значну подію європейського культурного життя XI ст. [4; 11, с. 912–913; 12, с. 341–357; 13, с. 357; 14; 16; 25, с. 50; 28, с. 19–21; 29, с. 203; 33].

Польські автори вважають молитовник першим вітчизняним літературним твором, свідченням їх високої духовної культури [35]. Німецькі фахівці узагальнюють її європейські риси (А. Газельоф) [35]. Російські та українські дослідники називають унікальним давньоруським мистецьким твором [2].

Особливе місце у вивченні книги належить п'яти мініатюрам, замовленим Гертрудою. Проблема їх походження – одна із найзаплутаніших та найбільш інтригуючих у сучасному мистецтвознавстві [11, с. 913].

Три мініатюри мають типові для давньоруського релігійного мистецтва сюжети – Різдво Христове (л. 9 об.), Розп'яття з Євангелістами (л. 10 об.), напрестольний образ Богоматері з немовлям (л. 41).

¹ Другим додатком став календар [35].

Дві мініатюри є дещо незвичними для давньоруської традиції за сюжетами. Це заголовна ілюстрація з зображенням апостола Петра та родини князя Ярополка у молитовному зверненні (Гертруда-Олисава, Ярополк-Петро та його дружина Ірина-Кунігунда припадають до стоп святого Петра (л. 5 об.)) та зображення сцени вінчання Христом князівської пари (л. 10 об.), де патрони князя і княгині — апостол Петро і свята Ірина супроводжують одягнутих в урочисті шати князів, які предстають перед Христом.

Текст молитов, написаних латинською мовою, спрямований до Богоматері, апостола Петра, архангела Михаїла та святої Олени, яких володарка псалтиря «раба божая Гертруда» молить за свого сина Ярополка-Петра-Гавриїла, опосередковано — за Святослава-Михаїла, Ірину-Кунігунду. Його зміст полягає у прагненні патронального захисту від святих. Спеціальна молитва у «Кодексі» присвячена Ярополку «За здравіє сина Петра», яка відповідає сцені вінчання. У сцені моління перед апостолом Петром зображено саму Гертруду, образ якої супроводжує давньоруський напис із традиційно подвійним ім'ям — світським і хрестильним.

Незвична для давньоруського живопису стилістика, яка поєднує риси мистецтва Русі, Візантії та Західної Європи, робить питання походження мініатюр спірним. Нині існують три версії щодо їх походження — «київська», «європейська» та «волинська», де можливими місцями створення мініатюр називають київський скрипторій Дмитрієвсько-Ізяславської фундації монастиря (Г. Логвин) [11, с. 913], Регенсбург або монастир святого Іакова на Дунаї, пов'язуючи їх із регенбургською школою живопису (Н. Сичов) [29, с. 206], Володимир-Волинський і Луцьк (Н. Кондаков) [15, с. 121, табл. I-V].

У кожній із версій є слабкі та сильні місця, жодна не доведена остаточно.

Щодо київської, де йдеться про виконання мініатюр у церковній майстерні-скрипторії, то тут варто зазначити, що характерне цьому часові суворе дотримання церковного канону у мініатюрах практично відсутнє [11, с. 912], хоча, на думку Н. Кондакова, антураж і князівський одяг у сцені вінчання-коронації (вінці Петра-Ярополка та Ірини, сукня, каптан, прикраси, інсигнії) належать саме до великокнязівської влади, а сама сцена «змальовує» обставини давньоруського князів-

ського середовища, а не європейського [15, с. 90, 97]. Скоріше такі риси могли виникнути у позамонастирському, тобто у міському середовищі, де за аналізом Я. Запаса ремісників-книгописців, спадкоємців і продовжувачів династичної професії, було значно більше, ніж переписувачів серед служителів культури — монахів, попів, дяків [6, с. 7].

Щодо європейської версії, то відповідно гіпотезі В. Яніна, Гертруда й Ізяслав в очікуванні результатів місії Ярополка у Римі, замовили мініатюри десь 1075 р. або 1076 рр., перед поверненням до Києва [31, с. 157]. Це суперечить змістові молитов, адже Гертруда молить за живих, жодного разу не згадавши про Ізяслава, що могло статися лише за обставин його смерті. Ілюстрація з зображенням коронації, як відображення подій 1075 р., коли Ярополк-Петро вінчався на князювання, символічна, хоча і стосується єдиного в давньоруській історії факту отримання титулу великого князя від папи [31, с. 156]. Вона могла з'явитися, і скоріше за все, з'явилася після 1077 р., тобто, після смерті Ізяслава.

Відтак, саме Володимир-Волинський і Луцьк стають найімовірнішими місцями, де не тільки могли з'явитися мініатюри, а й могли вільно поєднатися риси давньоруських і європейських художніх систем. Наголосимо, що середньовічна культура Волині з її напів-європейським елітарним середовищем, присутністю активного німецького, польського, чеського етноелементів [22; 23], міжнародними торговельно-економічними зв'язками, побутовими традиціями, заглибленими спільним корінням у культури сусідніх країн, дають вагомі підстави для наполягання на цій версії. Додатковим аргументом може слугувати походження з Волині значної кількості творів книжкового, станкового, монументального, живопису: мініатюр «Луцького Євангелія» початку XIV ст. (ДТГ, Москва), можливо, Добрилова Євангелія 1164 р., ікон святого Миколая з Жидичинського монастиря біля Луцька (втрачена) (за літописом, у 1227 р. до неї приїздив Данило Галицький), Волинської Богоматері кінця XIII – початку XIV ст. (НМУМ, Київ), розписів кафедрального собору Іоанна Богослова XIV ст. у Луцьку (М.-ЗЛЗ, Луцьк) та інших пізнішого часу [12, с. 340]. Ці пам'ятки свідчать, що: «мистецтво живопису на західних землях України в домонгольський період мало високу професійну культуру» [12, с. 340]. А ікона «Волинської Богоматері» кін-

ця XIII–XIV ст. із луцької Покровської церкви: «підтверджує самостійність культури Волині, де в XII–XIII ст. формувалася місцева художня школа, що визначила місцеві риси в іконописі наступних століть» [12, с. 340]. Чи не була ця художня традиція започаткована мініатюрами «Кодексу Гертруди»?

Примітно, що вивчаючи технічні та палеографічні особливості кодексу, Н. Кондаков, наполягав на їх відмінностях із київськими книгами: рукописи, створені у Києві мали інший пергамент, розміри та письмо, характерним у «Кодексі» також є помилки у слов'янських написах — скорочення у невідповідній формі, застосування латинського прийменника «in» [15, с. 5]. Ці зауваження щодо живописної частини книги (яку Н. Кондаков датував 1078–1086 рр.) [15, с. 121, 123], збігаються із спостереженнями сучасних мистецтвознавців щодо кількості майстрів — виконавців мініатюр. Хоча сам Н. Кондаков свого часу розглядав мініатюри «Кодекса Гертруди» як продукт творчості одного малювальника [15, с. 3, 117 та ін.], його наступники — М. Сичов, М. Свірін, В. Лазарев вбачали в художній манері мініатюр не одного, а трьох майстрів [12, с. 353; 16, с. 230; 18, с. 37–38; 28, с. 19–21; 29, с. 203]. Першим називають митця, який виконав фігуру апостола Петра на заголовному листі, другим того, хто доповнив цю мініатюру сценою моління Ярополка, його дружини та матері, тому самому майстрові приписується авторство мініатюри з зображенням Різдва, Розіп'яття та вінчання князівського подружжя перед Христом; третім — виконавця образу Богоматері. Першого характеризують як майстра з виразним романським почерком, другого як майстра, для якого притаманні романські та візантійські риси, третього як майстра з давньоруською манерою. Н. Кондаков доводив цілісну єдність композиції заголовної мініатюри (апостол Петро та князівська пара), що представляла, на його думку, книжковий ініціал. Історик В. Янін також вважає виділення третього майстра сумнівним і наголошує на спірності участі трьох майстрів [31, с. 157].

У свою чергу додамо, що відзначені дослідниками манера художника-фрескіста [18, с. 37–38] або мозаїста [12, с. 912] є примітною ось із якого боку: спосіб роботи давньоруських «монументалістів», як відомо, складався за принципом розподілу робіт, коли провідний художник створював композиційну схему та намічав розбивку деталей, а кілька інших май-

стрів «дописували» доручені їм зображення або певні деталі [12, с. 284]. Отже, за середньовічним художнім «стандартом» у виконанні мініатюр справді могли брати участь кілька майстрів, ймовірно, один європейський та один давньоруський. Під історичним кутом зору у прагненні поєднати східні та західні мистецькі риси, можна побачити проблему унії, яка в подальшому набувала на західно-руських землях все більшого змісту.

Немає згоди у дослідників і щодо появи книги в давньоруських землях. За припущенням російського дослідника В. Яніна, Гертруда одержала Трійський псалтир у дарунок від Яна Бурхарда у Майнці. Дослідниця Л. Качуровська-Крюкова натомість вважає, що книга була привезена Яном Бурхардом із Рейхенау згаданій вище дружині Святослава, рідній сестрі Бурхарда Оді, а Гертруді дісталася після смерті Святослава 1076 р., або після повернення на престол Ізяслава 1077 р. [14, с. 9].

Доля «Кодексу Гертруди» своєрідна. Після Володимира-Волинського книга повернулася до Києва: Гертруда подарувала її онучці Збиславі, дочці Святополка Ізяславича. Одружившись із польським королем Болеславом III Кривоустим, найзнаменитішим європейським правителем XII ст., та забрала книгу до Польщі. Звідти «Кодекс» знову потрапив до Німеччини, адже другою дружиною Болеслава стала Соломія Бергська, яка передала книгу до Цвіфальтенського монастиря у Вюртенберзі, однак, за якихось обставин «Кодекс Гертруди» потрапив до угорських графів Ардек, а від них — до угорського королівського дому Альмушів, кілька принцес якого мали ім'я Гертруда та Єлизавета (Олисава) і вважали молитовник Гертруди-Олисави патрональною книгою. Від угорської принцеси Єлизавети Святої як пожертва духовництву собора Чивідале у 1229 р. книга потрапила до Ломбардії (Італія), де знаходилася у міському архіві, а потім була передана до Археологічного музею.

На останок зазначимо, час перебування на Волині її найзнаменитішої власниці Гертруди-Олисави — майже тридцятиліття, був достатнім, аби польсько-руська княгиня мала нагоду осмислити власне життя та визначити його найважливіші віхи. Найчастіше способом підведення життєвих підсумків для представників європейського нобілітету були твори мистецтва — архітектурні споруди, ікони, книги, коштовне начиння, які вони замовляли на знак увічнення тієї чи іншої події. Для Гертруди-Олисави таким замовленням стала особиста, по суті, інтимна книга-

молитовник, де засобами мистецтва були втілені мрії та потаємні думки першої за рангом княгині Київської Русі, честолюбної матері руських князів і водночас дочки польського князя й патріотки власної вітчизни. Натомість нею було підбито ризику під власними політичними ідеями та починаннями.

1. *Бобринский, А.* Киевские миниатюры XI в. и портрет князя Ярополка Изяславича в псалтыри Эгберта архиепископа Трирского [Текст] / А. Бобринский // ЗІРАТ – Т. 12, вып. 1.
2. *Высоцкий, С. А.* Древнерусские граффити Софии Киевской [Текст] / С. А. Высоцкий // Нумизматика и эпиграфика.– 1962. – Т. 3.
3. *Головко, А. Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. [Текст] / А. Б. Головко. – К, 1989. – 135 с.
4. *Грушевський, М.* Київські мініатюри при Трирській Псалтирі [Текст] / М. Грушевський // ЗНТШ. – 1902. – Т. 11.
5. *Гумилев, Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь [Текст] / Л. Н. Гумильов. – М. : Мысль, 1989. – 766 с.
6. *Запаско, Я. П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги [Текст] / Я. П. Запаско. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 184 с.
7. *Зубович, С. Ф.* Перше князівство волинського Полісся [Текст] / С. Ф. Зубович // Історія міст і сіл Великої Волині. – Житомир, 2002. – Т. 25, ч. 1.
8. *Исаевич, Я. Д.* Из истории культурных связей Галицко-Волинской Руси с западными славянами в XII–XIV вв. [Текст] / Я. Д. Исаевич // Польша и Русь. – М., 1984.
9. *История Польши* [Текст] : в 3-х т. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 1. – 706 с.
10. *Історія міст і сіл Української РСР* [Текст] : в 26 т. Львівська область / АН УРСР, Ін-т історії ; голов. редкол. П. Т. Тронько. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – 979 с.
11. *Історія української культури* [Текст] : у 5-ти т.– К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 1123 с. : цв. іл.
12. *Історія українського мистецтва* [Текст] : в 6-ти т. / АН Української РСР. – К. : Укр. рад. Енциклоп., 1966. – Т. 1. – 455 с. : іл.
13. *Каргер, М. К.* Живопись [Текст] / М. К. Каргер // История культуры Древней Руси : домонгольский период : в 2 т. / под ред. Б. Д. Грекова, М. И. Артамонова. – М.; Л., 1951. – С. 341–395.
14. *Качуровська-Крюкова, Л.* Італія : Егбертів Кодекс X–XI ст. та його українське оздоблення [Текст] / Л. Качуровська-Крюкова // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 4–13.
15. *Кондаков, Н. П.* Изображение княжеской семьи в миниатюрах XI века [Текст] / Н. П. Кондаков. – СПб., 1906. – Табл. I–V.
16. *Лазарев, В. Н.* Живопись и скульптура Киевской Руси [Текст] / В. Н. Лазарев // История рус. искусства / под общ. ред. И. Э. Грабаря. – М. : АН СССР, 1953. – Т. 1. – С. 157–191.
17. *Літопис Руський за Іпатським списком* [Текст] / [перекл., передм., приміт., покажчики, табл., карти. Л. Є. Махновця]. – К. : Дніпро, 1990. – XIV, 592 с.

18. Логвин, Г. Украинское искусство X–XVIII вв. [Текст] / Г. Логвин. – М., 1963.
19. Лысенко, П. Ф. Берестье [Текст] / П. Ф. Лысенко. – Минск : Наука и техника, 1985. – 399 с.
20. Михайлова, Р. «Кодекс Гертруди» та польсько-волинські зв'язки X–XII ст. [Текст] / Р. Михайлова, Д. Михайлов // Минуле і сучасне Волині та Полісся : розвиток бібл. справи в краї : матер. XVI Волинської наук. істор.-краєзнавчої конф. до 65-річчя Волин. обл. б-ки ім. О. Пчілки : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2005. – С. 25–27.
21. Михайлова, Р. Д. Княжна Гертруда-Олисава та польсько-волинські культурно-мистецькі зв'язки [Текст] / Р. Д. Михайлова // Поляки на Волині : історія і сучасність : наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир : [б. в.], 2003. – Т. 30. – С. 55–69.
22. Михайлова, Р. Д. Культура Волині X–XIV та її складові [Текст] / Р. Д. Михайлова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики худ. культури. – К., 2000. – Вип. 4–5, ч. 1. – С. 136–145.
23. Михайлова, Р. Д. Художня культура південно-західної Русі X – першої половини XIV ст. [Текст] : за матеріалами декоративно-прикладного мистецтва : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994.
24. Михайлова, Р. Д. Ятвяги і Галицько-Волинська Русь [Текст] / Р. Д. Михайлова // Вісник Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. – 2003. – № 2. – С. 59–68.
25. Некрасов, А. И. Древнерусское изобразительное искусство [Текст] / А. И. Некрасов. – [М.] : Изогиз, 1937. – 398 с. : ил.
26. Полное собрание русских летописей. – СПб. : Археогр. комис., 1846–1921. – Т. 1–24.
27. Рыбаков, Б. А. Ремесло Древней Руси [Текст] / Б. А. Рыбаков. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 811 с.
28. Свирин, Н. Древнерусская миниатюра [Текст] / Н. Свирин. – М., 1950. – 150 с.
29. Сычов, Н. П. Искусство средневековой Руси [Текст] / Н. П. Сычов // История искусства всех времен и народов. – Ленинград, 1929. – Кн. 4. – С. 117–213.
30. Щавелева, Н. И. Польки – жены русских князей (XI–XIII вв.) [Текст] / Н. И. Щавелева // Древнейшие государства на территории СССР : материалы и исследования. – М. : Наука, 1989. – 319 с.
31. Янин, В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк [Текст] / В. Л. Янин // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1963. – Т. 4. – С. 142–164.
32. Galli Anonimi Cronicon et Gesta ducum sive principum Polonorum [Text] / Ed. K. Maleczynski // MNH, NS. – Krakow, 1952. – Т. 2, 1. 1.
33. Kaczurowsky-Kriukow, L. Ukrainische Buchmalereien im Psalter Egberts von Trier [Text] : Der Codex Gertrudianus und seine Zeit / L. Kaczurowsky-Kriukow // Jahrbuch der Ukrainekunde 1988. – Munchen, 1988.
34. Ketrzynsi, S. Gertruda [Text] / S. Ketrzynsi // PSB. – Krakow, 1958. – Т. 7, z. 35.
35. Sauerland, H. Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier [Text] // Codex Gertrudianus in Cividale (Festschrift der Gesellschaft für nutzliche Forschungen zu Trier zur Feier ihres hundertjährigen Bestehens, hrsg. am 10. April 1901) / H. Sauerland, A. Haseloff. – Trier, 1901. – Bd. 1–11.
36. Zylinska, A. Piastowe I zony Piastow [Text] / A. Zylinska. – Warszawa, 1967.

Михайлова Р. Д., Михайлов Д. О. Гертруда-Олисава: постать у давньоруській політиці та культурі.

Ключові слова: Гертруда-Олисава, рід Пястів, «Кодекс Гертруди», біографістика XI ст., міжнародні зв'язки.

На значному фактичному матеріалі у статті розглядається життєвий шлях княжни з роду Пястів, дружини київського князя Ізяслава Ярославича Гертруди-Олисави (1025–1107/8). Розкрито її роль у польсько-руських, польсько-німецьких і польсько-італійських стосунках XI ст. Увагу зосереджено на культурному внескові княжни в становлення європейської цивілізації, яким стала унікальна книга XI ст. – «Кодекс Гертруди». Розкрито історіографію дослідження даного видання, зокрема версії походження його мініатюр. Обстоюється ідея їх «волинського» походження.

Mykhailova R.D., Mykhailov D.O. Gertrude-Olysaava: personality in ancient Russ politics and culture.

Key words: Gertrude-Olysaava, the Pyastys, «Gertrude's Code», biographistics of XI century, international relations.

The chief material of the article is concentrated on the life of the princess of the Pyastys, the wife of Kyiv prince Izyaslav Yaroslavovych, Gertrude-Olysaava (1025–1107/8). Her role in the relations of Poland with Russ, Germany and Italy in XI century is defined. The attention is paid to her cultural contribution to the formation of European civilization, which is a unique book of XI century – «Gertrude's Code». The historiography of this publication is researched, especially the origin of its miniatures. The article defends the idea of its Volyn origin.

Михайлова Р. Д., Михайлов Д. О. Гертруда-Олисава: личность в древнерусской политике и культуре.

Ключевые слова: Гертруда-Олисава, род Пястов, «Кодекс Гертруды», биографистика XI ст., международные связи.

На большом фактическом материале в статье рассматривается жизненный путь княгини из рода Пястов, жены киевского князя Изяслава Ярославича Гертруды-Олисавы (1025–1107/8). Раскрыта её роль в польско-русских, польско-немецких и польско-итальянских отношениях XI в. Внимание сосредоточено на культурном вкладе княгини в становление европейской цивилизации, которым стала уникальная книга XI в. – «Кодекс Гертруды». Раскрыта историография исследования данного издания, в частности версии происхождения его миниатюр. Отстаивается идея их «волинского» происхождения.